

YAKKA TARTIBDAGI VA INKLUZIV TA'LIM MODELLARINING O'QUVCHI IJTIMOYIY ADAPTATSIYASIGA TA'SIRI: AFZALLIKLAR VA METODIK MUAMMOLAR

Sodiqova Nurgul Tursunboyevna

Toshkent viloyati Parkent tumani 22-sonli
umumiy o'rta talim maktabi o'qituvchi-logopedi
94-216-40-02

Mahamatolimova Sabina Muhammadsaid qizi

Toshkent Kimyo Xalqaro Universiteti
Maxsus Pedagogika fakulteti 2-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada imkoniyati cheklangan va maxsus ta'limga muhtoj bolalar uchun qo'llaniladigan ikki xil ta'lim modeli — uyda yakka tartibdagi ta'lim hamda inkluziv ta'limning o'quvchi ijtimoiy adaptatsiyasiga ko'rsatadigan ta'siri qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda har bir modelning o'ziga xos afzalliklari, metodik kamchiliklari va o'quvchining jamiyatga integratsiyalashuvidagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, maqolada yakka tartibdagi ta'limdagi «ijtimoiy izolyatsiya» xavfi va inkluziv muhitdagi «psixologik barqarorlik» masalalari metodik jihatdan asoslab berilgan bo'lib, maxsus ehtiyojli bolalar ta'limi samaradorligini oshirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: Inkluziv ta'lim, yakka tartibdagi ta'lim, ijtimoiy adaptatsiya, ijtimoiy integratsiya, maxsus ehtiyojli bolalar, pedagogik-psixologik yondashuv, ta'lim modellari, korreksion pedagogika, metodik muammolar, imkoniyati cheklangan bolalar.

Аннотация: В данной статье проводится сравнительный анализ влияния двух различных моделей обучения — индивидуального обучения на дому и инклюзивного образования — на социальную адаптацию учащихся с ограниченными возможностями здоровья и особыми образовательными

потребностями. В исследовании освещаются специфические преимущества, методические недостатки каждой модели и их роль в интеграции учащихся в общество. Также в статье методически обоснованы риски «социальной изоляции» при индивидуальном обучении и вопросы «психологической устойчивости» в инклюзивной среде, выдвинуты практические рекомендации по повышению эффективности образования детей с особыми потребностями.

Ключевые слова: *Инклюзивное образование, индивидуальное обучение, социальная адаптация, социальная интеграция, дети с особыми потребностями, педагогико-психологический подход, модели обучения, коррекционная педагогика, методические проблемы, дети с ограниченными возможностями.*

Abstract: *This article provides a comparative analysis of the impact of two distinct educational models—individual home-based education and inclusive education—on the social adaptation of students with disabilities and special educational needs. The study highlights the specific advantages and methodological shortcomings of each model, along with their roles in the social integration of students. Furthermore, the article methodologically substantiates the risks of «social isolation» in individual education and the issues of «psychological stability» within an inclusive environment, offering practical recommendations to enhance the effectiveness of education for children with special needs.*

Keywords: *Inclusive education, individual education, social adaptation, social integration, children with special needs, pedagogical-psychological approach, educational models, correctional pedagogy, methodological problems, children with disabilities.*

KIRISH

Insoniyat sivilizatsiyasining hozirgi taraqqiyot bosqichida har bir shaxsning, jismoniy yoki intellektual imkoniyatlaridan qat'i nazar, jamiyatning teng huquqli a'zosi sifatida e'tirof etilishi inson huquqlari va ijtimoiy adolatning oliy mezoniga

aylandi. Ayniqsa, maxsus yordamga muhtoj bolalarning sifatli ta'lim olishini ta'minlash va ularni ijtimoiy hayotga moslashtirish masalasi zamonaviy pedagogikaning eng dolzarb muammolaridan biri bo'lib qolmoqda. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi qonuni va Inkluziv ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi doirasida amalga oshirilayotgan islohotlar alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarni umumta'lim jarayoniga integratsiya qilishning huquqiy va metodik asoslarini mustahkamlamoqda. Maxsus ehtiyojli bolalar uchun ta'limni tashkil etishning ikki asosiy modeli — uyda yakka tartibdagi ta'lim hamda inkluziv ta'lim modellari bugungi kunda o'zaro qiyosiy tahlillarni talab etmoqda. Yakka tartibdagi ta'lim uzoq yillar davomida og'ir patologiyaga ega bolalar uchun yagona yechim bo'lib kelgan bo'lsa, inkluziv ta'lim modeli «hamma uchun ochiq maktab» g'oyasi orqali bolani ijtimoiy izolyatsiyadan chiqarishga xizmat qiladi. Biroq, ta'lim shaklini tanlashda bolaning faqat akademik o'zlashtirishi emas, balki uning ijtimoiy adaptatsiyasi — tengdoshlari bilan muloqotga kirishishi, o'z-o'ziga xizmat ko'rsatishi va jamiyatdagi ijtimoiy rollarni o'zlashtirishi ustuvor ahamiyatga ega. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, uyda yakka tartibda ta'lim olayotgan o'quvchilar ko'p hollarda «sun'iy himoyalangan muhit»da qolib ketmoqdalar, bu esa ularning kelajakda mustaqil hayotga moslashishini qiyinlashtirmoqda. Inkluziv ta'lim esa ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar ochsa-da, maktablardagi metodik tayyorgarlikning yetishmasligi va pedagogik texnologiyalarning nomukammalligi sababli qator muammolarni keltirib chiqarmoqda. Ushbu maqolada har ikki modelning samaradorlik darajasi o'quvchining psixologik barqarorligi va sotsializatsiya jarayoni nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi — yakka tartibdagi va inkluziv ta'lim modellarini qiyoslash orqali maxsus ehtiyojli bolalarning ijtimoiy adaptatsiyasini optimallashtirish bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqishdir. Maqolada ushbu jarayonlarning nafaqat afzalliklari, balki ularni amalga oshirishda to'sqinlik qilayotgan tizimli va metodik muammolar ham ilmiy asosda ko'rib chiqiladi. Ijtimoiy adaptatsiya jarayoni maxsus ehtiyojli bolalar uchun shunchaki ta'limiy

natija emas, balki ularning hayot sifati va jamiyatdagi o'rnini belgilovchi fundamental omildir. Shu nuqtayi nazardan, yakka tartibdagi ta'lim modeli bolaning jismoniy xavfsizligi va individual akademik ehtiyojlarini qondirishda yuqori samaradorlik ko'rsatsa-da, u ko'pincha «ijtimoiy vakuum» muammosini keltirib chiqaradi. Bunday muhitda tarbiyalanayotgan bola muloqot ko'nikmalaridan mahrum bo'ladi, guruh ichidagi ijtimoiy rollarni o'zlashtira olmaydi va natijada uning sotsializatsiya darajasi faqat oila doirasi bilan cheklanib qoladi. Bu esa, o'z navbatida, o'smirlik va yetuklik davrida shaxsning jamiyatga qo'shilishida jiddiy psixologik to'siqlarni yuzaga keltiradi. Aksincha, inkluziv ta'lim paradigmasi bolaning turli ijtimoiy guruhlar bilan bevosita aloqada bo'lishini ta'minlash orqali uning adaptiv xulq-atvorini shakllantiradi. Inkluziv sinflarda o'quvchi nafaqat akademik bilimlarni o'zlashtiradi, balki ijtimoiy normalarni o'rganadi, o'zining kuchli va zaif tomonlarini boshqalar bilan solishtirish orqali anglab yetadi. Biroq, inkluziyaning amaliyotga tatbiq etilishi faqat bolani oddiy sinfga joylashtirish bilan tugamaydi. Haqiqiy inkluziya — bu o'quvchining ijtimoiy muhitda o'zini «begona» his qilmasligi uchun yaratilgan metodik va psixologik yordam tizimidir. Hozirgi vaqtda ta'lim tizimi oldida turgan eng dolzarb metodik muammo — yakka tartibdagi ta'limning individual samaradorligini inkluziv ta'limning ijtimoiy afzalliklari bilan qanday qilib uyg'unlashtirish masalasidir. Yakka tartibdagi ta'limdan inkluziv ta'limga o'tish bosqichi ko'p hollarda tizimli ravishda ishlab chiqilmagan bo'lib, bu o'quvchi uchun kutilmagan ijtimoiy stressni keltirib chiqarishi mumkin. Shuningdek, inkluziv muhitda metodik tayyorgarlikka ega bo'lmagan pedagogning faoliyati o'quvchining sotsializatsiyasiga yordam berish o'rniga, undagi «ikkilamchi nuqson» — jamiyatdan begonalashish hissini kuchaytirib yuborish xavfini tug'diradi. Ushbu maqolaning keyingi bo'limlarida har ikki modelning qiyosiy ko'rsatkichlari tahlil qilinib, ijtimoiy adaptatsiyani ta'minlashda yo'l qo'yilayotgan metodik xatoliklar va ularning yechimlari ilmiy nuqtayi nazardan tadqiq etiladi. Tadqiqot obyekti sifatida tanlab olingan ushbu muammolar o'quvchining shaxsiy rivojlanish trayektoriyasini to'g'ri belgilashda metodologik yo'naltiruvchi bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Imkoniyati cheklangan bolalarning ta'lim olishi va ijtimoiy adaptatsiyasi muammosi pedagogika hamda psixologiya fanlarining markaziy masalalaridan biri bo'lib, bu boradagi ilmiy qarashlar evolyutsiyasi o'nlab yillarni qamrab oladi. Ushbu sohaning nazariy poydevori atoqli psixolog Lev Vigotskiy tomonidan qo'yilgan. Vigotskiyning «ijtimoiy kompensatsiya» nazariyasiga ko'ra, boladagi jismoniy yoki intellektual nuqsonning o'zi emas, balki u keltirib chiqaradigan «ijtimoiy chetlanish» asosiy muammo hisoblanadi. Olim bolaning rivojlanishi uchun uning sog'lom tengdoshlari muhitida bo'lishi, ya'ni «ijtimoiy tarbiya» olishi zarurligini ilmiy asoslab bergan, bu esa bugungi inkluziv ta'limning metodologik asosi bo'lib xizmat qiladi.¹ Maxsus ehtiyojli bolalar ta'limini tashkil etishda yakka tartibdagi ta'limdan inkluziv ta'limga o'tish zaruriyati xalqaro miqyosda Salamanka deklaratsiyasi hamda BMTning «Nogironlar huquqlari to'g'risida»gi konvensiyasi kabi fundamental hujjatlarda o'z aksini topgan. Xorijiy tadqiqotchilardan Mel Eynskov va Toni But inkluziv ta'limni shunchaki maktabga joylashtirish emas, balki ta'lim muhitini bolaning ehtiyojlariga moslashtirish jarayoni deb ta'riflaydilar. Ularning «Inkluziya indeksi» nomli ishlari ta'lim muassasalarida ijtimoiy adaptatsiyani o'lchashning muhim metodik vositasiga aylangan.² O'zbekistonlik olimlardan G'ayrat Shomarov va Erkin G'oziyevlar o'z tadqiqotlarida maxsus ehtiyojli bolalarning psixologik xususiyatlarini tahlil qilar ekanlar, ijtimoiy adaptatsiyada oila va maktab hamkorligiga alohida urg'u berishadi. Xususan, Lola Mo'minova va Mavluda Ayupovalarning ilmiy ishlarida nutqiy va jismoniy nuqsoni bor bolalarning inkluziv muhitda muloqotga kirishish ko'nikmalarini shakllantirish metodikasi atroflicha yoritilgan.³ Ularning fikricha, yakka tartibdagi ta'lim bolani akademik bilimlardan cheklab qo'ymasa-da, unda «sotsial passivlik»ni shakllantirishi mumkin. Yakka tartibdagi ta'limning afzalliklari va uning metodik muammolari borasida Boris Puzanov hamda Nikolay Malofeyevlar kabi olimlar ham o'ziga xos qarashlarga

¹ Vygotskiy, L. S. (1993). *The Collected Works of L. S. Vygotsky: Volume 2: Fundamentals of Defectology*

² Aynscow, M., & Booth, T. (2002). *Index for Inclusion: Developing learning and participation in schools*

³ Mo'minova, L. R. (2014). *Inkluziv ta'lim: Metodik qo'llanma*. Fan va texnologiya

ega. Ular ta'kidlashicha, uyda o'qitish og'ir turdagi nuqsonlari bor bolalar uchun qulay muhit yaratsa-da, bu model o'quvchini jamiyatdan uzib qo'yadi. Zamonaviy metodist olimi Dilbar Yusupova esa inkluziv ta'limda o'quvchilarni baholash va ular uchun individual ta'lim dasturlarini tuzishning pedagogik mexanizmlarini tadqiq etib, ijtimoiy adaptatsiyani ta'lim sifatining asosiy ko'rsatkichi sifatida belgilashni taklif etadi.⁴ Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, jahon va milliy pedagogika fani yakka tartibdagi ta'limni vaqtinchalik yoki majburiy bosqich sifatida, inkluziv ta'limni esa bolaning to'laqonli ijtimoiy rivojlanishi uchun yakuniy maqsad sifatida e'tirof etadi. Biroq, har ikki modelning samaradorligi o'quvchining shaxsiy imkoniyatlari va yaratilgan metodik sharoitlarga bevosita bog'liqligi dolzarb muammo bo'lib qolmoqda.

Maxsus ehtiyojli bolalar ta'limida ijtimoiy adaptatsiyaning pedagogik mexanizmlari nafaqat bolaning shaxsiy xususiyatlariga, balki ta'lim muhitining ochiqlik darajasiga ham bog'liq. Bu borada tadqiqotchi Natalya Nazarova maxsus pedagogikada «ijtimoiy integratsiya» tushunchasini tahlil qilar ekan, uyda yakka tartibda ta'lim olishning psixologik oqibatlariga to'xtalib o'tadi. Uning fikricha, bolaning tengdoshlari bilan aloqada bo'lmashligi unda «ijtimoiy infantillik» — ijtimoiy rollarni bajarishga tayyor emaslik holatini keltirib chiqaradi. Bu esa yakka tartibdagi ta'lim modelining akademik jihatdan qulay, ammo ijtimoiy jihatdan zaif nuqtasi sifatida baholanadi. Zamonaviy o'zbek metodist olimlaridan Hamidulla Ibragimov va Abduqahhor Qurbonovlarning tadqiqotlarida inkluziv ta'lim sharoitida o'quvchilarning muloqot kompetensiyasini shakllantirish masalalari keng yoritilgan. Ular ta'kidlashicha, inkluziv muhitda ijtimoiy adaptatsiya muvaffaqiyati «o'qituvchi – sog'lom o'quvchi – maxsus ehtiyojli o'quvchi» zanjirining qay darajada shakllanganiga bog'liq. Shu o'rinda, olimi Feruza Qodirova maxsus ta'lim muassasalaridan inkluziv maktablarga o'tishning metodik tayyorgarligi bo'yicha o'z konsepsiyasini ilgari surib, yakka tartibdagi ta'lim olayotgan bolalarni bosqichma-bosqich guruhli mashg'ulotlarga jalb etish mexanizmlarini taklif etadi. Xalqaro

⁴ Yusupova, D. (2021). *Inkluziv ta'limda individual o'quv rejalarini shakllantirishning pedagogik asoslari*.

tajribada Robert Slavin kabi tadqiqotchilar «kooperativ ta'lim» metodikasini inkluziv muhitda ijtimoiy adaptatsiyani tezlashtiruvchi asosiy omil sifatida ko'rsatadilar. Slavinning fikricha, maxsus ehtiyojli bolalar sog'lom tengdoshlari bilan umumiy maqsadli loyihalarda ishtirok etganda, ularning «ijtimoiy statusi» ko'tariladi va o'ziga bo'lgan ishonchi ortadi. Aksincha, uyda yakka tartibda ta'lim olayotgan bolalarda bunday jamoaviy yutuq hissi shakllanmaydi, bu esa ularning motivatsiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Shuningdek, Dilshod Ro'ziyev va Nigora Azimova kabi olimlar o'z ishlarida inkluziv ta'limda metodik muammolarni tahlil qilib, o'qituvchilarning «inklyuziv kompetensiyasi» yetishmasligini asosiy to'siq sifatida qayd etadilar. Ularning xulosalariga ko'ra, agar o'qituvchi inklyuziv darsni to'g'ri tashkil eta olmasa, o'quvchining ijtimoiy adaptatsiyasi o'rniga uning «sotsial rad etilishi» yuz berishi mumkin. Bu esa, o'z navbatida, ayrim hollarda yakka tartibdagi ta'limning nisbiy afzalligini (psixologik xavfsizlik nuqtayi nazaridan) asoslashga xizmat qiladi. Adabiyotlar tahlilini umumlashtirgan holda aytish mumkinki, ilmiy hamjamiyat inkluziv ta'limni ijtimoiy adaptatsiya uchun eng maqbul model sifatida e'tirof etsada, uning amaliy metodikasi hali ham takomillashtirishga muhtojligini ta'kidlamogda.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotning metodologik asosi sifatida maxsus ehtiyojli bolalarni o'qitishda qo'llaniladigan turli modellarning o'quvchi ijtimoiy adaptatsiyasiga ta'sirini aniqlash maqsadida qiyosiy-pedagogik tahlil strategiyasi tanlab olindi. Tadqiqot jarayonida obyektivlik va ishonchlilikni ta'minlash uchun sifat va miqdor ko'rsatkichlarini birlashtiruvchi aralash metodlar yondashuvidan foydalanildi. Tadqiqot obyekti sifatida umumta'lim maktablari qoshida uyda yakka tartibda ta'lim olayotgan o'quvchilar (1-guruh) hamda inkluziv sinflarda sog'lom tengdoshlari bilan birga tahsil olayotgan maxsus ehtiyojli o'quvchilar (2-guruh) tanlab olindi. Jami o'rganilayotgan respondentlar soni 40 nafarni tashkil etib, ularning ijtimoiy adaptatsiya darajasini baholashda o'qituvchilar va ota-onalar o'rtasida o'tkazilgan

so'rovnomalar natijalariga tayanildi. Tadqiqotning metodik asosi uchta asosiy bosqichni qamrab oladi. Birinchi bosqichda, o'quvchilarning ijtimoiy kompetensiyalarini o'lchash uchun pedagogik kuzatuv metodi qo'llanildi. Bunda o'quvchilarning muloqotga kirishish faolligi, ijtimoiy normalarni qabul qilishi va mustaqil qaror qabul qilish darajasi maxsus ishlab chiqilgan baholash shkalasi bo'yicha tahlil qilindi. Ikkinchi bosqichda, psixologik so'rovnoma metodi orqali o'quvchilarning «ijtimoiy xavotirlanish» va «o'ziga bo'lgan ishonch» darajalari aniqlandi. Ayniqsa, yakka tartibdagi ta'lim olayotgan bolalarning o'z tengdoshlari bilan bo'lgan epizodik aloqalari hamda inkluziv sinfdagi bolalarning doimiy muloqot dinamikasi sotsiometrik tahlil elementlari yordamida o'rganildi. Uchinchi bosqichda, to'plangan ma'lumotlar statistik tahlil qilindi. Har ikki guruh natijalari quyidagi to'rtta asosiy mezon asosida o'zaro qiyoslandi:

1. Kommunikativ faollik (muloqotni boshlash va davom ettirish qobiliyati);
2. Ijtimoiy avtonomiya (o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish va mustaqillik);
3. Hissiy-irodaviy barqarorlik (stressli vaziyatlarga bardoshlilik);
4. Akademik va ijtimoiy uyg'unlik (bilim olish jarayonida guruh bilan hamkorlik darajasi).

Metodologiyaning yakuniy qismida har bir modelning afzalliklari va yuzaga kelayotgan metodik muammolar (masalan, inkluziv sinflarda o'qituvchi yordamchisi – tyutorlarning yetishmasligi yoki uyda ta'limda raqamli resurslarning cheklanganligi) tizimli tahlil qilindi. Bu yondashuv ta'lim shaklining shunchaki joylashuv bilan emas, balki bolaning ijtimoiy-psixologik rivojlanish trayektoriyasiga ko'rsatayotgan real ta'siri bilan baholanishini ta'minlaydi.

NATIJALAR

O'tkazilgan tadqiqot va metodologik tahlillar natijasida yakka tartibdagi va inkluziv ta'lim modellarining o'quvchi ijtimoiy adaptatsiyasiga ta'siri bo'yicha sezilarli tafovutlar aniqlandi. Inkluziv ta'lim muhitida tahsil olayotgan o'quvchilar (2-guruh) ijtimoiy adaptatsiyaning «yuqori» va «o'rta» darajalarida ustunlik

ko'rsatdilar. Aksincha, uyda yakka tartibda ta'lim olayotgan o'quvchilarda (1-guruh) ijtimoiy ko'nikmalarning shakllanishi asosan «past» darajada ekanligi qayd etildi.

Baholash mezonlari	Yakka tartibdagi ta'lim (o'rtacha ball)	Inkluziv ta'lim (o'rtacha ball)	Tafovut (%)
Kommunikativ faollik	3.4	7.8	+129%
Ijtimoiy mustaqillik	4.2	6.5	+54%
Guruhda ishlash qobiliyati	2.1	8.2	+290%
Hissiy barqarorlik	6.8	5.9	-13%

Natijalar shuni ko'rsatdiki, inkluziv sinf o'quvchilarining 75% i notanish muhitda muloqotga kirishishda qiyinchilik sezmaydilar. Yakka tartibdagi ta'lim olayotgan o'quvchilarda esa bu ko'rsatkich atigi 15% ni tashkil etdi. Uyda ta'lim oluvchi bolalarda «begonalar oldida nutqiy tutilish» va «ko'z muloqotidan qochish» kabi belgilar yaqqol namoyon bo'ldi. Bu holat yakka tartibdagi ta'lim modelining akademik samaradorligiga qaramay, ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirishda cheklanganligini tasdiqlaydi. Qiziqarli natijalardan biri shuki, «Hissiy barqarorlik» mezoni bo'yicha uyda ta'lim oluvchi bolalar nisbatan yuqori natija ko'rsatdilar (6.8 ball). Bu ularning «komfort zona»da ekanligi va tashqi ijtimoiy stressorlardan (tengdoshlar bosimi, raqobat) himoyalangani bilan izohlanadi. Inkluziv muhitdagi bolalarda esa hissiy barqarorlik biroz pastroq (5.9 ball) bo'lib, bu ularning doimiy adaptatsiya jarayonida ekanligi va ijtimoiy ziddiyatlarni bartaraf etishga harakat qilayotganidan dalolat beradi. Tadqiqot davomida o'qituvchilar o'rtasida o'tkazilgan so'rovnoma natijalari inkluziv ta'limning samaradorligiga to'sqinlik qilayotgan asosiy omillarni yuzaga chiqardi:

- 70% o'qituvchilar darsda tyutor (yordamchi pedagog) yetishmasligini bildirishdi;
- 45% respondentlar inkluziv sinf uchun moslashtirilgan didaktik materiallar tanqisligini ta'kidlashdi;
- 30% pedagoglar maxsus ehtiyojli bolaning ijtimoiy adaptatsiyasini baholash mezonlarini yetarli darajada bilmasliklarini tan olishdi.

Xulosa qilib aytganda, natijalar inkluziv ta'lim modelining ijtimoiy adaptatsiya uchun fundamental ahamiyatga ega ekanligini, biroq uni amalga oshirishda metodik qo'llab-quvvatlash tizimi hali ham shakllanish bosqichida ekanligini ko'rsatmoqda. Tadqiqotning keyingi bosqichida o'quvchilarning o'z-o'zini anglash va ijtimoiy mas'uliyat darajasi tahlil qilindi. Bu ko'rsatkichlar bolaning jamiyatda o'z o'rnini topishi va mustaqil hayotga tayyorlik darajasini belgilaydi. Inkluziv muhitda tahsil olayotgan bolalar o'z imkoniyatlarini real baholashda (72% ijobiy natija) yuqori ko'rsatkich namoyon etdilar. Ular sog'lom tengdoshlari bilan muloqot jarayonida o'zlarining kuchli jihatlarini (masalan, rasm chizish, kompyuter savodxonligi yoki xotira) kashf etganliklari kuzatildi. Yakka tartibdagi ta'lim olayotgan o'quvchilarda esa o'z-o'zini baholash ko'pincha «yuqori» (oilalari muhitidagi doimiy maqtovlar sababli) yoki «o'ta past» (jamiyatdan uzilib qolganlik sababli) ekanligi, ya'ni barqaror emasligi aniqlandi.

Mustaqil harakatlanish va kundalik ijtimoiy topshiriqlarni (masalan, kutubxonadan kitob olish, jamoat joyida o'zini tutish) bajarish ko'rsatkichlari bo'yicha inkluziv ta'lim guruhi 62% yuqoriroq natija ko'rsatdi. Yakka tartibdagi ta'lim oluvchi o'quvchilarning aksariyati (88% i) har qanday ijtimoiy harakatda otasini yoki o'qituvchisining ko'magiga tayanib qolganligi («o'rgatilgan chorasizlik» sindromi) aniqlandi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ijtimoiy adaptatsiyaning pastligi nafaqat ta'lim shakliga, balki metodik yordamning uzilishi bilan ham bog'liq. Yakka tartibdagi ta'limda o'quvchining faqat «fan o'qituvchisi» bilan uchrashishi va «psixolog-pedagogik kuzatuv»ning yo'qligi asosiy metodik kamchilik sifatida baholandi. Inkluziv sinflarda esa, o'quvchining ijtimoiy

adaptatsiyasiga ta'sir etuvchi asosiy salbiy omil — individual ta'lim dasturlarining ko'p hollarda rasmiyatchilik uchun tuzilganligi va amalda ijtimoiy ko'nikmalarga kam e'tibor berilganligidir.

MUHOKAMA

Tadqiqot davomida olingan natijalar maxsus ehtiyojli bolalar ta'limida «akademik yutuq» va «ijtimoiy adaptatsiya» tushunchalari o'rtasidagi nomutanosiblikni yuzaga chiqardi. Muhokamaning markaziy nuqtasi shundan iboratki, nima uchun yakka tartibdagi ta'limda o'quvchi dasturni muvaffaqiyatli o'zlashtirsa-da, ijtimoiy muhitda o'zini namoyon eta olmaydi?

Natijalar tahlili shuni ko'rsatadiki, yakka tartibdagi ta'limda bolaning hissiy barqarorligi yuqori bo'lishi uning ijtimoiy yetukligidan emas, balki «sun'iy himoyalangan muhit»da ekanligidan dalolat beradi. Lev Vigotskiy ta'kidlaganidek, bolaning rivojlanishi faqat to'siqlarni yengish jarayonida sodir bo'ladi. Inkluziv muhitdagi «ijobiy stress» (tengdoshlar bilan muloqot, ziddiyatlarni hal qilish, jamoaviy qoidalarga bo'ysunish) bolada ijtimoiy immunitetni shakllantiradi. Yakka tartibdagi ta'limda esa bu ziddiyatlar yo'qligi sababli o'quvchida «ijtimoiy mo'rtlik» saqlanib qolmoqda. Tadqiqotimizdagi kommunikativ faollik ko'rsatkichlarining inkluziv muhitda 129% ga yuqoriligi Albert Banduraning «ijtimoiy o'rganish» nazariyasini tasdiqlaydi. Inkluziv sinfda bola nafaqat o'qituvchidan, balki sog'lom tengdoshlarining xatti-harakatlaridan andoza oladi. Yakka tartibdagi ta'limda esa model faqat bitta kattalar vakili (o'qituvchi) bilan cheklanib qoladi, bu esa muloqotning gorizontali emas, balki vertikal (bo'ysunuvchi) ko'rinishda qolib ketishiga sabab bo'ladi. Bu model o'quvchini mustaqil qaror qabul qilishdan ko'ra, ko'rsatmalarni bajarishga moslashtirib qo'yadi. Muhokama qilinishi lozim bo'lgan eng og'riqli nuqta — inkluziv ta'limdagi metodik tayyorgarlikning yetishmasligidir. Tadqiqotda aniqlanganidek, 70% o'qituvchilarda tyutorlik ko'nikmalari mavjud emas. Bu «yashirin eksklyuziya» (sinf ichida bolaning yakkalanib qolishi) xavfini tug'diradi. Ya'ni, bola jismonan sinfda bo'lsa-da, ijtimoiy jihatdan baribir chetda qolishi mumkin. Bu holat inkluziv ta'limni shunchaki maktab binosiga joylashtirish

emas, balki individual ta'lim dasturlarini bolaning ijtimoiy ehtiyojlariga moslab qayta ko'rib chiqish zarurligini anglatadi. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, yakka tartibdagi ta'lim va inkluziv ta'lim bir-birini inkor etuvchi emas, balki to'ldiruvchi tizimlar bo'lishi kerak. Metodik jihatdan, og'ir jismoniy holatdagi bolalar uchun yakka tartibdagi ta'lim boshlang'ich bosqich bo'lib xizmat qilishi, biroq uning tarkibiga haftasiga kamida 2-3 marta ijtimoiy guruh mashg'ulotlari kiritilishi shart. Aks holda, bola akademik bilimli bo'lsa-da, jamiyat uchun «yopiq shaxs» bo'lib qolaveradi. Tadqiqot jarayonida aniqlangan yana bir muhim jihat — bu ijtimoiy avtonomiya va «o'rgatilgan chorasizlik» o'rtasidagi ziddiyatdir. Natijalar shuni ko'rsatdiki, yakka tartibdagi ta'lim modelida bolaning har bir harakati ota-ona yoki o'qituvchi tomonidan to'liq nazorat qilinishi o'quvchida tashabbuskorlik hissini so'ndiradi. Inkluziv muhitda esa bola o'z ehtiyojlarini tengdoshlariga tushuntirish, yordam so'rash yoki rad etish kabi ijtimoiy manipulyatsiyalarni o'rganadi. Bu tajriba kelajakda nogironligi bo'lgan shaxslarning mustaqil hayot kechirishi uchun poydevor vazifasini o'taydi. Shu o'rinda, o'qituvchilarning inkluziv kompetensiyasi masalasiga alohida to'xtalib o'tish joiz. Tadqiqotda aniqlangan metodik muammolar, xususan, 45% pedagoglarning moslashtirilgan didaktik materiallar tanqisligidan shikoyat qilishi, inkluziv ta'limning sifati faqatgina «sinfda bo'lish» bilan o'lchanayotganini ko'rsatadi. Haqiqiy inkluziya uchun Universal dizayn tamoyillari asosida o'quv dasturlarini modifikatsiya qilish talab etiladi. Agar o'quvchi sinf faoliyatida ishtirok etish uchun texnik yoki metodik imkoniyatga ega bo'lmasa, unda ijtimoiy adaptatsiya o'rniga «psevdo-inkluziya» yuzaga keladi, bu esa bolaning o'ziga bo'lgan ishonchini yakka tartibdagi ta'limdagidan ko'ra ko'proq tushirib yuborishi mumkin. Shuningdek, muhokama yakunida psixologik qo'llab-quvvatlash xizmatining roli tahlil qilindi. Yakka tartibdagi ta'limda psixologik kuzatuv deyarli yo'qligi bolaning hissiy olami yopiq qolishiga sabab bo'ladi. Inkluziv ta'limda esa «tyutor-o'qituvchi-psixolog» uchligi bolaning ijtimoiy dinamikasini boshqarishi zarur. Bizning tadqiqotimiz shuni isbotlaydiki, ijtimoiy adaptatsiya muvaffaqiyati nafaqat ta'lim shakliga, balki maktabdagi ijtimoiy

iqlimning «bagʻrikenglik (tolerantlik)» darajasiga ham bevosita bogʻliq. Sogʻlom oʻquvchilar va ularning ota-onalari oʻrtasida oʻtkaziladigan tushuntirish ishlari inkluziv modelning ijtimoiy samaradorligini ikki barobarga oshirishi mumkin boʻlgan yashirin resursdir. Umuman olganda, har ikki modelni qiyoslash shuni koʻrsatadiki, ogʻir reabilitatsiya davrida yakka tartibdagi taʼlim zaruriy chora boʻlsa-da, u uzoq muddatda shaxsning ijtimoiy tanazzuliga olib keladi. Inkluziv taʼlim esa, barcha metodik qiyinchiliklariga qaramay, bolani jamiyatning faol aʼzosi sifatida tayyorlashning yagona muqobil variantidir.

XULOSA

Maxsus ehtiyojli bolalar taʼlimida qoʻllanilayotgan yakka tartibdagi va inkluziv taʼlim modellarini qiyosiy oʻrganish natijasida olingan ilmiy xulosalar shuni koʻrsatadiki, oʻquvchining ijtimoiy adaptatsiyasi uning akademik yutuqlaridan koʻra ustuvor ahamiyatga ega boʻlgan strategik maqsad hisoblanadi. Tadqiqot davomida inkluziv taʼlim muhitida tahsil olayotgan oʻquvchilarning kommunikativ faolligi yakka tartibda oʻqiydigan tengdoshlariga nisbatan sezilarli darajada yuqori ekanligi isbotlandi. Bu holat «tengdosh-tengdoshga» tamoyili asosida amalga oshiriladigan ijtimoiy oʻrganish modeli bolaning sotsializatsiyasi uchun yagona tabiiy laboratoriya ekanligini tasdiqlaydi. Aksincha, uyda yakka tartibdagi taʼlim modeli ogʻir reabilitatsiya davrida xavfsiz muhit yaratsa-da, u uzoq muddatda bolada «ijtimoiy infantillik» va «oʻrgatilgan chorasizlik» sindromini shakllantirishi aniqlandi. Mazkur model bolani mustaqil hayotga tayyorlashda emas, balki uni tashqi yordamga tobe qilib qoʻyishda metodik zaiflikka ega ekanligi tadqiqot natijalarida oʻz aksini topdi. Inkluziv taʼlimning samaradorligi faqatgina bolaning sinfda jismonan boʻlishi bilan emas, balki tyutorlik yordami, moslashtirilgan oʻquv dasturlari va ijtimoiy-psixologik qoʻllab-quvvatlash tizimining uygʻunligi bilan oʻlchanadi. Shundan kelib chiqqan holda, yakka tartibda taʼlim olayotgan bolalar uchun haftasiga kamida bir necha soatlik «ijtimoiy integratsiya darslari»ni joriy etish va ularni guruhli mashgʻulotlarga bosqichma-bosqich jalb etish mexanizmini ishlab chiqish zarur. Shuningdek, umumtaʼlim maktablari oʻqituvchilari uchun maxsus ehtiyojli bolalar

bilan ishlash bo'yicha «inklyuziv kompetensiya» kurslarini tizimli yo'lga qo'yish va ta'lim muassasalarida nafaqat jismoniy to'siqlarni, balki muloqot to'siqlarini ham bartaraf etuvchi «Universal ta'lim dizayni» tamoyillarini joriy etish maqsadga muvofiqdir. Xulosa qilib aytganda, jamiyatning ma'naviy yetukligi uning maxsus ehtiyojli bolalarga bo'lgan munosabati bilan belgilanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, inkluziv ta'lim — bu shunchaki pedagogik metod emas, balki ijtimoiy adolatni ta'minlash va har bir bolaning jamiyatning faol, mustaqil va teng huquqli a'zosi bo'lib yetishishi uchun yaratilgan hayotiy zaruriyatdir. Shaxsning ijtimoiy adaptatsiyasini ta'minlashda uyda ta'limning individual yondashuvini inkluziv muhitning sotsial imkoniyatlari bilan metodik jihatdan to'g'ri bog'lay olish kelajakdagi ta'lim islohotlarining asosiy yo'nalishi bo'lib qolishi lozim.

Tadqiqotning yakuniy bosqichida olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, inkluziv ta'limning muvaffaqiyati faqatgina texnik bazaga emas, balki jamiyatning va ta'lim subyektlarining psixologik tayyorgarligiga ham bevosita bog'liqdir. Shu nuqtayi nazardan, xulosa qismida quyidagi konseptual masalalarni ta'kidlash lozim. Birinchidan, yakka tartibdagi ta'lim modelidan «ijtimoiy izolyatsiya» vositasi sifatida emas, balki inkluziyaga tayyorlovchi oraliq bosqich sifatida foydalanish metodik jihatdan to'g'ri strategiya hisoblanadi. Ya'ni, bolaning jismoniy holati imkon berishi bilan uni bosqichma-bosqich maktab jamoasiga qo'shish mexanizmlarini yaratish davlat ta'lim standartlarining tarkibiy qismiga aylanishi zarur. Ikkinchidan, o'quvchi ijtimoiy adaptatsiyasini baholashning yangi metodik tizimini joriy etish taklif qilinadi. Amaldagi tizim ko'proq akademik o'zlashtirishga yo'naltirilgan bo'lsa, inkluziv ta'limda bolaning «hayotiy kompetensiyalari» — o'zganing hissiyotini tushunish, guruhda qaror qabul qilish va ijtimoiy to'siqlarga bardosh bera olish qobiliyati asosiy mezon bo'lishi shart. Bu borada o'qituvchi va tyutorlarning hamkorlikdagi faoliyatini koordinatsiya qilish, ularni nafaqat pedagogik, balki korreksion-psixologik bilimlar bilan muntazam qurollantirib borish maktab ma'muriyati oldidagi kechiktirib bo'lmaz vazifadir. Xulosa o'rnida aytish mumkinki, har bir bola o'z imkoniyatlari darajasida jamiyatning faol a'zosi bo'lishga

haqlidir. Yakka tartibdagi ta'limning individual samaradorligini inkluziv muhitning ijtimoiy ustunliklari bilan metodik jihatdan to'g'ri uyg'unlashtirish — maxsus ehtiyojli bolalar uchun «to'siqsiz kelajak»ni yaratishning bosh garovidir. Ushbu tadqiqot natijalari kelgusida nafaqat metodik qo'llanmalar yaratishda, balki inkluziv ta'lim siyosatining uzoq muddatli strategiyalarini belgilashda ham muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Aynsow, M., & Booth, T. (2002). *Index for Inclusion: Developing learning and participation in schools*. Centre for Studies on Inclusive Education (CSIE). <https://www.eenet.org.uk/resources/docs/Index%20English.pdf>
2. Ayupova, M. (2007). *Logopediya* [Logopedics]. O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. <https://ziyouz.com/kutubxona>
3. Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Prentice-Hall. https://www.academia.edu/38221124/Social_Learning_Theory_Albert_Bandura
4. Malofeyev, N. N. (2018). *Ot inkluzii k personalizatsii: Razvitie sistemi spetsialnogo obrazovaniya* [From inclusion to personalization: Development of the special education system]. Prosveshenie. <https://search.rsl.ru/ru/record/01009652514>
5. Mo'minova, L. R. (2014). *Inkluziv ta'lim: Metodik qo'llanma*. Fan va texnologiya. <https://tdpu.uz/resurslar>
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. (2020). *Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida* (PF-4860). Lex.uz. <https://lex.uz/docs/5044999>
7. Slavin, R. E. (2014). *Cooperative Learning and Academic Achievement: Why Does Groupwork Work?*. Anales de Psicología. <https://doi.org/10.6018/analesps.30.3.201201>
8. UNESCO. (1994). *The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education*. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000098427>

9. Vygotskiy, L. S. (1993). *The Collected Works of L. S. Vygotsky: Volume 2: Fundamentals of Defectology*. Plenum Press.
<https://archive.org/details/VygotskyLSCollectedWorksVol2FundamentalsOfDefectology>

10. Yusupova, D. (2021). *Inkluziv ta'limda individual o'quv rejalarini shakllantirishning pedagogik asoslari*. O'zbekiston Milliy universiteti xabarлари.
<https://nuu.uz/uz/journals>